

Araştırma Notları/Resarch Notes

“Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Envanter-Analiz (1500-1800)” Başlıklı TÜBİTAK Projesi ve İstanbul Grubunun Çalışmaları II

TÜBİTAK Project Titled “Ottoman Ego-Documents: Inventory, Analysis (1500-1800)” and the Research Activities of the Istanbul Group II

GÜLŞEN YAKAR

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Istanbul Medeniyet University, Faculty of Letters, Department of History

(gulsen.yakar@medeniyet.edu.tr), ORCID: 0009-0005-5100-6845

Geliş Tarihi/Date of Arrival: 04.12.2023

Kabul Tarihi/Date of Acceptance:19.12.2023

Yakar, Gülşen. “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Envanter-Analiz (1500-1800)” Başlıklı TÜBİTAK Projesi ve İstanbul Grubunun Çalışmaları II,” *Ceride* 1, no. 2 (Aralık/December 2023): sayfa/pp 158-163.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10668948>

“Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Envanter-Analiz (1500-1800)” projesinin en mühim çıktılarında olan -şimdi ikinci sayısını okumakta olduğunuz- *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırmaları Dergisi*'nin yayın hayatına başlaması ile gördüğümüz ilgi, yürüttükleri araştırma sürecinde proje ekibi için büyük bir motivasyon kaynağı oldu.

Birinci sayının yayımlanmasından bu yana proje ekibi erken bulgularını resmi olarak sunma fırsatını ilk kez 21-23 Eylül tarihleri arasında Viyana Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilen Turkologentag 2023- The Fourth European Convention on Turkic, Ottoman and Turkish Studies kongresinde buldu. 23 Eylül tarihinde gerçekleştirilen, moderatörlüğünü proje yürütücüsü ve *Ceride* baş editörü Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu'nun üstlendiği "Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Örnek Metin İncelemeleri, İstanbul Grubunun Çalışmaları" başlıklı özel oturumda¹ Dr. Semra Çörekçi "Bir Müderrisin Hayatını Günlüğünden Okumak: Sıdkızâde Mustafa Hamid Efendi Günlüğü Üzerine Bir İnceleme" başlıklı tebliğle dinleyicileri önde gelen ulema ailelerinden birine mensup, henüz kariyerinin başında bir müderris olan Sıdkızâde Mustafa Hamid Efendi (ö. ~1850) ile tanıştırdı, gündelik yaşamının mahrem ve sıradan detaylarını itinayla kaydettiği günlüğünün bir incelemesini sundu. "Ben-Anlatıları İstanbul Grubu: Ne Yaptı, Ne Yapıyor, Ne Yapacak?" başlıklı sunumla Özlem Kumbar ve Emre Eken araştırma grubumuz ve TÜBİTAK projemiz hakkında dinleyicileri bilgilendirirken erken bulgularımızın yüzyıl, tür ve yazarları bakımından bir tahlilini de sundu. Bendeniz ise "*Kâh Bükâ, Kâh Zevk ü Safâ: 17. Yüzyıl İstanbul'unda Bir Dervişin Gündelik Hayatı*" başlıklı tebliğ ile 17. Yüzyıl İstanbulunda yaşamış Seyyid Hasan (ö. 1688) isimli bu-dünyalı bir Halvetî-Sünbülî şeyhin literatürde *Sohbetnâme* isimyle bilinen günlüğünü tanıtmaya, gözyaşının da keyfin de eksik olmadığı günlerini dinleyiciye aktarmaya çalıştım.² Sunumların akabinde gerçekleştirilen soru-cevap kısmında Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu, projeye ilişkin soruları cevapladı ve planlanan faaliyetlerimize ilişkin ilgilileri bilgilendirdi.

Araştırma safhası onuncu ayına girmiş bulunan proje için bir diğer önemli gelişme de bulguların değerlendirilmesine başlamış olmamız. Projenin gidişatını değerlendirdiğimiz, teknik meselelere eğildiğimiz, gelecek etkinlikleri planladığımız olağan toplantılardan ayrı olarak her hafta düzenli olarak gerçekleştirdiğimiz "Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları" isimli doktora dersinde envantere eklenen her bir bulgu ilgili araştırmacı tarafından tanıtılıyor ve akabinde proje ekibi tarafından ben-anlatısı nitelikleri tar-

1 Detaylı bilgi ve bildiri özetlerimizi websitemizde bulabilirsiniz. Bkz. <https://benanlatilari.medeniyet.edu.tr/tr/olba-envanter-tubitak-1001/konferanslar-olba-envanter>

2 Henüz bir lisans öğrencisiyken beni bu günlük ile tanıştıran kıymetli hocam Doç. Dr. Güçlü Tülüvelî'ye minnettarım, şimdi ve her zaman.

tışılarak titizlikle kategorize ediliyor. Hangi kategoriye dahil edileceği üzerinde mutabakat sağlanamayan eserler de yok değil. Fakat bu derslerin kıymetli tarafı proje ekibinin envanterde bulunan her eserle ilgili malumat sahibi olmasına olanak sağlamanın yanında, alana yönelik tartışmaları açarak projenin kavramsal temellerini olgunlaştırması ve her bir hipotezini tekrar tekrar gündeme taşıyarak yeni bulgular karşısında test edilmesini mümkün kılması. Şüphesiz projenin sonunda gerçekleştirilecek analiz safhasına geçildiğinde de bu dersler proje ekibi için işleri epey kolaylaştıracaktır.

Her bir yeni bulgunun ben-anlatısı olarak niteliğini ortaya çıkarmak için harcadığımız mesai, ben-anlatıları araştırmaları alanında mevcut tartışma hatları ve alana özgü farklı yaklaşımlar ile şekilleniyor. Proje ekibinin ben-anlatılarına yeknesak bir yaklaşım benimsediği, değerlendirmenin hemfikir bir ağız birliği içinde yapıldığı dersler belki kolay, ancak hayli sıkıcı olurdu. Şanslıyız ki farklı disiplinlerin donanımı ve tecrübesiyle farklı yaklaşımlar benimseyen proje araştırmacıları çoğu zaman verimli bir tartışma ortamı içinde bulunuyor.

Her bir bulgunun üzerinde itinayla durduğumuz ciheti kişisel, mahrem nitelikleri oluyor; erken modern dönem Osmanlı müellifleri, eserlerinde duygu ve düşünce dünyalarını ne ağırlık ve açıklıkla ifade eder? Veya daha önemlisi beslendiği çeşitli kültür dünyaları, yazım gelenekleri, topluluk mirasları ve hepsinden sonra kişisel eğilimleri bir tarafa bırakılarak “Osmanlı” gibi bir kırkambar “erken modern dönem” gibi bir geniş bir zaman aralığında şu veya bu genellenmenin kalıbı içine zahmetsizce nasıl sığar? Aksi geçerliymiş görünse de Burckhardt’ın düşünsel mirası akademide, hatta görünüşte ona tepki olarak geliştirilen yaklaşımlarda yaşıyor. Malzeme bütünüün bir dökümü henüz ortaya konmamışken yapılan değerlendirmeler faraziye den öteye gitmiyor. Bir yandan elimizde ulema, mutasavvıf ben-anlatıları birikirken Osmanlılar³ kendileri hakkında konuşmaz, *ben* hakkında konuşmayı ayıp sayarlardı fikri zihinlerdeki yerini koruyor. Deliller kabulleri sarstı, fakat henüz yıkamadı; Doğuda hala bireyden eser yok.⁴

3 Veya hangisini tercih ederseniz: Müslümanlar, Doğulular, Sultanizm veya Doğu Despotizmi modeli ile yönetilenler, *Gemeinschaft* (topluluk/cemaat) evresinde bulunanlar... Hülasa Batı-dışı olanlar ve Batının ali değerlerini, müspet hasletlerini ancak hamilerini taklit etmek yoluyla edinmiş topluluklar.

4 Uzun bir düşünce hattını kısaca özetlemeye çalışalım. Her ne kadar bugün ortodoks tarihciliğin “Rönesans” olarak isimlendirdiği ve kendine has ayırt edici özellikleri ile tanımlanabilir bir devrin varlığı, teklifi ve tarih aralığı tartışma konusu olsa da, Jacob Burckhardt ilk kez 1860 yılında yayımlanan ve Rönesans kültürü üzerine üretilmiş en kapsamlı, literatürü uzunca zaman etkisi altında bulduran çalışmasında Rönesans’ı modern devrin başlangıç noktası olarak tespit eder. Burckhardt’a

Şimdi 300 eseri aşan envanterin bize gösterdiği bir gerçek, sanılanın aksine Doğulu erken modern dönem yazarlarının çok çeşitli vesileler ile ve çok çeşitli yazım türleri içinde hayatlarının en mahrem yönlerini anlatma fırsatını yarattığı. Ne yazım türleri, ne muhtevası donuk ve mutlak; müelliflerin sınırları ve içeriklerini değiştirdiği, tecrübeye ve dönüşüme açık kültür ürünleridir. İcazetnameler içinde otobiyografiler, fıkıh eserleri içinde mektuplar... Aşk, özlem, cinsellik, hastalık, yas, hırs, kıskançlık gibi insana dair her türlü duyguya ve bunların aynası olarak rüyalara, şimdi muhtevasını detaylı olarak incelediğimiz erken modern dönem Osmanlı ben-anlatıla-

göre Rönesans İtalya'sı kendisine özgü idari, toplumsal, kültürel ve ekonomik koşulları ile modern Avrupa'nın ilk bireylerini doğuran ("first born sons of Modern Europe"), eşine başka bir devirde ve başka bir toplumda rastlanmayan biricik ideal ortamdır. Tarihte ilk kez ve sadece İtalya'da, daha evvel kendilerini ancak bir ırkın, ailenin, topluluğun üyesi olarak tanıyan, kendi benliklerinin ancak daha genel bir kategori ile, daha geniş bir insan topluluğuna bağlı bulunuşları ile bilincinde olan insanlar modern bireylere dönüşmüştür. Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, (New York: The New American Library, 1961). İnsanlık tarihinde kişilerin bağlı oldukları gruptan bağımsız biçimde kendilerinin farkına vararak birey olma nosyonunu geliştirmesiyle gerçekleşen bu büyük dönüşümün tek savunucusu Burckhardt değildir, benzer bir Durkheimci toplumsal dönüşüme evrimsel yaklaşım Ferdinand Tönnies'in cemaat-cemiyet (*Gemeinschaft-Gesellschaft*) dönüşümünde de görülebilir, ancak bu dönüşümün aşamalarına atfettikleri değer oldukça farklıdır. Bkz. Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft: Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen* (Leipzig: Fues, 1887).

Burckhardt'ın Batı-öncesi ve Batı-dışı benlik bilinci ve bunun kültürel ürünleri olduğu kabul edilen otobiyografik yazım türlerinin varlığını reddeden savı, Gustave von Grunebaum ve Franz Rosenthal gibi büyük şarkiyatçıların İslam kültürü ve Müslüman topluluklarının doğası üzerine değerlendirmeleri ile desteklenerek bugün Osmanlı ben-anlatıları çalışmalarında hala tesirini hissettiren düşünsel mirası oluşturdu. Grunebaum, Rosenthal ve daha bir çokları, İslam dininin karakteristik olarak birey olma nosyonunun gelişmesi önünde kültürel bir bariyer oluşturduğunu, Müslümanların kendilerini birey olarak değil öncelikle cemaatin daha sonra ümmetin ama muhakkak bir inananlar topluluğunun parçası olarak kavradıklarını savundu. Örneğin bkz. Gustave von Grunebaum, *Medieval Islam: A study in Cultural Orientation*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1946); Franz Rosenthal, *Man versus Society in Medieval Islam*, ed. Dimitri Gutas, (Leiden: Brill, 2014). Doğulu/Müslüman bireyin imkansızlığı üzerine bu tartışma, Batı-dışı toplumlarda birey olma bilincinin yanında bireyselliğin varlığına doğrudan delalet ettiği kabul edilen otobiyografik yazım türünün de ancak 19. yüzyıl gibi geç bir devirde ve ancak Batı kültürünü taklit yoluyla edinildiği gözlemlenmektedir.

Birey olma nosyonu, bireysellik kavramı ve bunun tarihsel gelişimi üzerine tahlillerin dayandığı ve bugün artık akademik çevrelerde kabul görmeyen düşünsel miras bir tarafa, Batı-dışında veya Doğuda üretilen ve sözde benlik bilincinin kültürel ürünleri olduğu kabul edilen otobiyografik metinlerin de tekrar keşfedilmesi gerektiği. George Makdisi, örneğin, İslam yazım geleneğinin biyografi ve yıllık gibi tarihyazımsal türlerin keşişiminde ve 8. yüzyıl gibi erken bir devirde günlük türünü doğurduğunu savundu. Bkz. George Makdisi, "The Diary in Islamic Historiography: Some Notes" *History and Theory* 25 (1986): 173-185. Batılı, yani alii, örnekler standart alınarak yapılan karşılaştırmalarda Batı-dışında üretilen metinlerin içinde şekillendikleri kültür dünyasını ve yazım geleneğini değerlendirme zahmetine girilmeden çıkarılan sonuçlardan biri de bunların kişilerin iç dünyasını, duygu ve düşüncelerini yeterince yansıtmadığı oldu. Doğulu/Müslüman otobiyografik yazım geleneği üzerine kapsamlı bir derleme ve incelikli bir tahlil ancak 2000'li yılların başında üretilerek malum ilan edildi: Farklı kültür dünyaları ve yazım geleneklerinin ürettiği örnekler, farklı yazım stratejileri içeren ve farklı okuma yöntemleri gerektiren ürünlerdir. Bkz. Dwight F. Reynolds, ed., *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition* (Berkeley: University of California Press, 2001).

rında büyük bir heyecanla sırdaş ve hemdert oluyoruz. Bulgularımızın, türün erken dönem veya Batı-dışı örneklerinin kişisel olmaktan ziyade yazarın sosyal çevresine ışık tutan nitelikte bir topluluk eylemi⁵ olduğu ve ancak bu potansiyeli ile değerlendirildiğinde bunlardan tarihsel kaynaklar olarak tam manasıyla istifade edilebileceği tezini desteklediğini söylemek güç. Proje ekibi için hayli sevindirici bir gözlem olduğunu itiraf etmek gerekir.

Bulguların temsil niteliği, projenin en başından beri üzerinde hassasiyetle durduğumuz bir mesele oldu. Ancak küçük ve ayrıcalıklı bir kesimin okur-yazar olduğu bir devirde birinci ağızdan hayat hikayelerini ihtiva eden eserlerin bir envanterini oluşturarak Osmanlı toplumunun serencamını gün yüzüne çıkarmış olmayı nasıl iddia edebildik? Proje bulgularını evvela okur-yazarlar, sonra da yazılı dünya ile ilişkisi en temel işlevlerinin çok ötesinde, kendi halini ifade aracı olarak görece kadar ileri düzeyde olanlarla sınırlamış olmaz mıydık? Oysa bizler ne hayat hikayeleri on yıllardır tarihçiliğimizin önde gelen konusunu teşkil eden devletliler ne de kendisini gözlemlemeye ve aktarmaya meyyal olduğu bilinen sufilerin ben-anlatıları ile yetinmek niyetindeyiz. Devlet elitinin de tasavvuf ehlinin de henüz gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen veya henüz ben-anlatısı niteliğiyle değerlendirilmeyen eserleri bulunduğu gerçeği bir tarafa, sıradan insanların tarihçiliğimizde uzunca zaman var olmadığı veya mevcut kaynaklar ile erişilmez olduğu kabul edilen sesine kulak vermeyi amaç edindik.

Bir hükümdarın birincil fonksiyonu topluma mutlak temini ideal olmaktan öteye gitmeyen türden vaatler tedarik etmektir. Osmanlı sultanlarının varlıklarında cisimleşen adaletin tesisi ideali de bu gibi vaatlerin başında gelir. Haksızlığa uğradığını hissedenler durumu sultana veya onun ve devletin sadık hizmetkarlarına beyan etmek yolunu dener. Yine bu devletliler elinden gadre uğrayanlar, esasen hakkettiğine inandığı konuma ulaşamayanlar, talihin cilvesinin elinde gücünü, malını yitirenler... Çareyi sultana halini anlatmakta görenler hiç de az değildir. Bunlar arasından kalem ehilleri, halini duyurmak umuduyla hacimli - muhtemel hamisini övmeyi de ihmal etmeyen- ciltler sunarken okur-yazar dahi olmayan çoğunluk dertlerini kısaca ve araçlar yoluyla ifade eder. Gazavat-ı Hayreddin Paşa gibi, dikte ettirildiğini bildiğimiz ben-anlatılarını da envantere dahil etmek konusunda henüz projenin erken bir aşamasında uzlaşıldı. Ancak Osmanlı Arşivleri'nin

5 *Autobiography as social act.*

muhtevası ve ben-anlatıları barındırma potansiyelini, en başından beri açık hedefimiz olan yazma eser kütüphaneleri ile kıyaslandığında daha geç keşfetmiş bulunuyoruz. Mektuplar, beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar yanında arşivde bulunan arzuhaller pek de nadir olmayan şekilde tafsilatlı ben-anlatıları sunuyor. Bunlar her ne kadar hayatın belirli bir döneminin ve şikayete konu meselenin pratik maksadı ağır basan dökümleri olsa da motivasyonun kendini, halini anlatmak olduğu şüphe götürmez bir gerçek. Arzuhaller ile ilgili belki en mühim nokta ise kadın ben-anlatılarına erişmenin bir yolu olmaları. Öyle görünüyor ki bulguların geniş toplumu temsil kabiliyeti gibi proje henüz fikir aşamasındayken ortaya çıkan bir sorunu aşmak yolunda önemli bir mesafe kaydetmiş, akademik dayanışma içinde dile getirilen endişe ve eleştirileri de böylelikle cevaplamış oluyoruz. Doğru yöntemi geliştiren ve kaynak çeşitliliğini sağlayan araştırmalarla -hele kulak tıkamak kolaycılığını seçmemişse- yüksekliği farklı olmakla birlikte geçmişten gelen pek çok sesi duymanın mümkün olduğunu Arşivden Bir Ben-Anlatısı köşesinde görüyoruz.

24-26 Mayıs 2024 tarihleri arasında Üsküp'de gerçekleştirilecek olan üçüncü toplantımız için hazırlıklarımız sürüyor. Balkan coğrafyasından ben-anlatılarını tanımak için sabırsızlanıyoruz.⁶

6 Çağrı metni için bkz. <https://benanlatilari.medeniyet.edu.tr/tr/uskup-2024/ana-sayfa-uskup-2024>